

העברית והארמית בימי הביניים עיונים בלשון ובחוכמת הלשון

העורכים

אליצור בר-אשר סיגל ודורון יעקב

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	פתח דבר
היבטים כלליים	
3	אהרן ממן לחקור את העברית ואת חוכמת הלשון בימי הביניים
	אליצור א'
19	בראשן סיגל לשונות ספרות יהודיות בימי הביניים: הארמית של הזוהר כמקרה מבחן
מאפיינים בלשון ספרות ימי הביניים	
67	ברק אורבך ערבזמים בכתביו המקוריים והמתורגמים של ר' יהודה אבן-תיבון
91	אילן אלדר תחיות של לשון המקרא במרכזי הספרות העברית בתקופת הביניים
	פרנצ'סקה גורגוני
103	מערבית לעברית: ביאור ספר השיר לאריסטו ואוצר המילים של הפואטיקה לאריסטו בעברית של ימי הביניים
121	יהושע גרנט "אסב רשותכון": בין עברית לארמית בפיוטי הרשות הקדומים
153	אילנה ורטנברג חידושי לשון בעברית המתמטית בחיבורים על לוח השנה העברי בימי הביניים
163	דורון יעקב משנה תורה בלשון הרמב"ם ובלשון העתקותיו: אנליזה של חיבור מימי הביניים
187	שין-ג'י פֶרְנַג חילופי בניינים בארמית יהודית מאוחרת

220	מערכת הפועל במגילת אחימעץ	מיכאל ריז'יק
238	על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן	אריאל שוה
256	בין לשון הגאונים ללשון התלמוד הבבלי	אהרן שויקה

חוכמת הלשון בימי הביניים

289	ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון: חיבור עברי במקורו או תרגום מן הערבית?	אמיר געש
300	בחינה מחדשת של מושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין) בספר המסלול של אבי יצחק אברהם בן מארות'	עלי ותד
314	מיון פעלים עבריים במסורת הדקדוקית הקראית: שיטת הסימנים	נדיה וידרו
327	ר' יונה אבן ג'נאח כמפתח ומשכלל את תורת ר' יהודה חיוג': עקרונות וכלים ליישומם	אלנתן חן
356	מנהגים להבטחת הקריאה הנכונה של הטקסט המקראי המשתקפים בתעתיקים קראיים מימי הביניים	ג'פרי כאן
372	"מקיץ רדומים": בין מדקדקי ימי הביניים למדקדקי התפילה באשכנז	חיים א' כהן
386	רד"ק כמנחיל תורתם של חיוג' ואבן ג'נאח	ליאורה פטרובר
393	"קצור שרשים" – מתי, היכן, מי ומדוע?	יהודית קוגל

בחינה מחודשת של מושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין) בספר המסלול של אבי יצחק אברהם בן מארות'

עלי ותד

1. הקדמה

בשנת תשי"ז (1957) הוציא זאב בן-חיים את הכרך הראשון של מחקרו הגדול "עברית וארמית נוסח שומרון". כרך זה מכיל מבוא וכתבי דקדוק של השומרונים. בכרך זה בן-חיים הציג סקירה כללית של חיבורי הדקדוק של השומרונים, ציין את כתבי היד שעמדו לרשותו ותיאר מקצת קורות חייהם של המחברים. בחלק השני של הכרך הוא הוציא חיבורים אלה לאור. הוא תרגם אותם לעברית חדשה והוסיף עליהם הערות חשובות מאוד. אחד הספרים האלה הוא "ספר המסלול". לספר זה יש גם קיצור, ואת שניהם פרסם בן-חיים בעו"א¹.

2. המחבר

מחבר *كتاب التوطية* (ספר המסלול²) הוא גדול המלומדים השומרונים בחוכמת הלשון, אבי יצחק אברהם בן פרג' בן מארות³ המכונה "שמש החכמים", ובערבית الشيخ الفاضل العالم ابي اسحق ابراهيم ابن فرج ابن ماروث. אין בידינו מידע רב עליו פרט לדברים המעטים המוזכרים בסוף החיבור שלו ובקיצור ספרו ולמידע שמצאנו אצל

1. בן-חיים, עו"א¹, ש, א: החיבורים ומחבריהם, עמ' כט; כתבי היד ומעתיקהם, עמ' פג; התעודות שבכתב, עמ' 1-303.
2. התרגום של שם הספר הוא "ספר המבוא". בן-חיים תרגם "ספר המסלול", ואנו נוהגים במאמר זה בדרך של בן-חיים.
3. בן-חיים בהוציא את הספר (ראו להלן), כשתרגם את השם בכותרת הספר כתב משום מה "אבי יצחק בן אברהם בן פרג'" (עו"א¹, ש, א, עמ' 3). אין ספק שזוהי טעות, כיוון שהוא עצמו באותו ספר, בעמ' ל, כותב את שמו של המחבר "אבו אסחק אברהם בן פרג' בן מארות". חיוזק לדברינו אנו מוצאים גם בשם המחבר בערבית.

הרופא הערבי אבן אבי אַצִיבְעָה⁴, ומהם עולה שהוא חי ככל הנראה בדמשק במאה השתים עשרה.⁵

העובדה שזכרו של גדול המדקדקים השומרונים לא בא במקורותיהם חוץ מספרו שלו ומקיצור ספרו היא ראיה ברורה למיעוט התעניינותם של השומרונים בחוכמת הלשון. במאמר זה בחרנו להתמקד בספרו, ספר המסלול.⁶

3. הספר והוצאתו לאור

ספר המסלול⁷ של הזקן המלומד המובהק אבי יצחק אברהם בן פרג' בן מארות' (ראו לעיל) הוא ספר דקדוק לעברית על פי המסורת השומרונית. בן-חיים הוציא לאור בספרו עברית וארמית נוסח שומרון, כרך א, על סמך כתב יד יחיד, הוא כתב יד ב, שהוא קניינו של בית הספרים של האוניברסיטה בליידן,⁸ במקורו הערבי וצירף לו תרגום עברי.⁹

הספר נכתב ככל הנראה במחצית הראשונה של המאה השתים עשרה. זהו ספר דקדוק שומרוני שיטתי, הקדום ביותר והיחיד מכל מה שהגיע אלינו מספרות הלשון השומרונית. הספר אינו שלם, ונראה שגם לא יצא שלם מידי המחבר. מתוכנו ניתן לשער שאין הוא חסר אלא חלק זעיר.

אבי יצחק, מחבר ספר המסלול, אינו מזכיר מדקדקים שומרונים או ספרי דקדוק שקדמו לו, אולם מן העקרונות הדקדוקיים שהספר מבוסס עליהם, מאופן הרצאת הדברים בספר ומהטרמינולוגיה הדקדוקית המוגדרת היטב, למדים אנו שספר

4. מדברי הרופא הערבי אבן אבו אַצִיבְעָה (1200–1270) בספרו "עיון אל־אנבא פי טבקאת אל־אטבא" (כרך ב, עמ' 223; בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' ל) עולה שהוא היה רופא בשירות המלך צלאח א־דין ומורו של הרופא השומרוני המפורסם מהד'ב א־דין יוסף בן אבו סעיד בן ח'לף. נויה (אבו אסחק, עמ' 6–7) מציין שהוא חי סביב השנים 1150–1200, והוא מכונה אלמוצנף (=המחבר).

5. המחבר, אבי יצחק אברהם בן מארות', הוא בנו של אבו אלחסן אל-צורי (בארמית אב־חסדה), בן סוף המאה האחת עשרה וראשית המאה השתים עשרה, שלו מיוחס תרגום התורה השומרונית לערבית (שחאדה, תרגום, א, עמ' 18). הכינוי אבי יצחק על פי שם אביו, שנקרא אסחק.

6. ראה בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' ל–לג, 3–127.

7. שמו המלא בערבית הוא کتاب التوطية في نحو اللغة العبرانية = ספר המסלול לדקדוק הלשון העברית; וראו הערה 2 לעיל. ממש בימים אלה נודע לי על עבודת דוקטור על ספר זה: נהאר חאג', ספר המסלול. מעיון בה ומאמר של אותו מחבר המבוסס כנראה עליה (הנ"ל, היהודים השומרונים) מביא אני שאין הוא קשור קשר ישיר לנושא המאמר שלי ואין הוא תורם לנושא הנידון כאן פרט לתרגום והסבר קל על משמעות המושג בעמ' 77, 106. אני מודה לפרופסור חסיב שחאדה, על שהסב את תשומת ליבי לחיבור זה.

8. בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' פו.

9. שם, עמ' 3–127.

המסלול אינו החיבור הראשון בחוכמת הלשון בקרב העדה השומרונית. הדעות שהמחבר משמיע ואופן הבאת נושאי הדקדוק הם כמקובל בחוכמת הלשון הערבית והעברית בתקופתו. המחבר אף מזכיר באופן כללי מדקדקים עבריים,¹⁰ אך אינו מזכיר מדקדקים ערביים כלל.¹¹

מן הפרשנות השומרונית הקדומה ומשרידיה של חיבורי מסורה על פי נוסח שומרון אנו למדים שהייתה פעילות דקדוקית בין השומרונים זמן רב לפני מחבר ספר המסלול. אבי יצחק בונה את שיטת דקדוקו על ההכרה של שלוש אותיות השורש (שורש שלשי; ראו להלן). אומנם ייתכן שספר המסלול הוא ספר דקדוק שיטתי וכולל ראשון שחיבר שומרוני ללשון העברית. ככל הנראה הוא נועד להיות ספר לימוד ללשון, אך המחבר לא הצליח לעשותו כלי טוב להשגת מטרה זו.

הספר בנוי בצורה שקופה. הלשון מתוארת בו בחלוקה המשולשת של שם, פועל ומילית – כאשר השם הוא הנחשב, הפועל משני לו ותלוי בו, והמילית השלישית בחשיבות וקיומה תלוי בשניהם. הספר כולל ארבעה עשר פרקים.¹² כאמור, תורתו הלשונית של אבי יצחק מבוססת על ההכרה בתלת-עיצוריות השורש. ואלה דבריו: *فانه لا يمكن ان يكون فعل اقل من ثلاثة احرف ومتى وجد فعل من حرفين مثل كس شם فانه قد انحذف منه حرف على ما سنبين بعيد (עואנ"ש, א, עמ' 71, שו' 1-3)*. תרגום: "שכן לא ייתכן שהיא פעל פחות משלוש אותיות, ובשעה

10. להלן דוגמה אחת: *الا ان من الحروف ما له مخرجين وايزيد وذلك يكون في خمسة حروف الباء والداد والواو والفا والتا وذلك ان كل واحد من هذه الاحرف ما خلا الواو له مخرجان وذلك ان الدال ينطق بها تارة بمنزلة الدال الغير منقوطة في لغة العرب ويسمونها العبرانيون الدقوقيون المدغوشة وتارة بمنزلة الدال المنقوطة عند العرب ويسمونها الدقوقيون المرفية (בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 123, שו' 5-9)*, ותרגום: "חויז מן האותיות, שיש לכל אות מהן שני מוצאים ויותר. וזה נופל על חמש אותיות: הבי"ת, הדל"ת, הוי"ו, הפ"א והתי"ו, זאת אומרת: כל אחת מאותן האותיות חויז מן הוי"ו, היינו שהדל"ת מבטאים אותה עתים כמו הדל"ת חסרת הנקודה בלשון הערבית, והמדקדקים העבריים קוראים לה דגושה, ועתים כמו הדל"ת בעלת הנקודה אצל הערבים, וקוראים לה המדקדקים רפה" (שם, עמ' 122, שו' 5-10; ההדגשות במקור ובתרגום שלי הן). שם, עמ' לא.

12. להלן שמות הפרקים של הספר וסדרם (השם בערבית ותרגומו בעברית על פי בן-חיים): *في اقسام الكلام وحد كل واحد من اقسامه وعلامات كل واحد من تلك الاقسام/ בדבר חלקי הדיבור והגדרת כל אחד מחלקיו, וסימני כל אחד מאותם החלקים; في ذكر الاسماء/ בדבר השמות; في ذكر الاسماء الظاهرة/ בדבר שמות העצם; في الاسماء التي ليست بظاهرة/ בדבר השמות שאינם שמות עצם; في الاسماء المضافة/ בדבר השמות הנסמכים; في الاسماء المشتقة من الافعال/ בדבר השמות הגזורים מן הפעלים; في اقسام الافعال/ בדבר חלקי הפועל; في الفعل الخفيف/ בדבר הפועל הקל; في الفعل الثقيل/ בדבר הפועל הכבד; في الانفعال/ בדבר הנפעל; في الافتعال/ בדבר ההתפעל; في فعل الامر/ בדבר הפועל בציווי; في لزوم الافعال وتعديها/ בדבר עמידת הפעלים ויציאיתם; في الحروف/ בדבר המילות).*

שאתה מוצא פעל בעל שתי אותיות, כגון קם, שם, הרי נשמטה ממנו אות אחת, כפי שנבאר אחר כך" (שם, עמ' 70, שו' 2-4).

אחד הביאורים או ההסברים שלו לחסרון אות השורש הוא השימוש במושג הנח הנעלם (אלסאכן אלליין). המחבר מזכיר בספרו את המושג 14 פעמים,¹³ בעיקר בהתייחסותו לתיאור הפועל (רק פעם אחת בהתייחסו לשם): בצירוף סאכן לין 4 פעמים, בצירוף הפועלי תסכון ותלין לחיוב או לשלילה 4 פעמים, ובמושג לין בנפרד לנטיותיו השונות 6 פעמים, כגון אלליין, לין, ילין, תלין.

בן-חיים התייחס למושג סאכן לין בהוצאת הספר בכמה מקומות.¹⁴ הוא לא היה משוכנע שהמחבר השתמש במושג זה בספרו באותו מובן שכוון אליו המדקדק חיוג'. רק במקום אחד (עמ' 84 הערה 4), בתיאור הפעלים אָסַף + כָּפַר, הוא אומר ששימוש זה שווה במובנו ל"סאכן לין" של חיוג'; ואילו לגבי המילה אֶלְפִים (עמ' 12 הערה 5) למשל, הוא אומר: "הואיל ולא נתברר לי, אם המושג 'נח נעלם' בכללו, כפי שהוא מקובל אצל מדקדקינו מחיוג' ואילך, מוכר למדקדק השומרונים, לא תרגמתי את המילה הערבית כפי שמקובל בספרות הדקדוקית שלנו באותם הדורות" (בן-חיים תרגם "מתרככת" ולא "נחה").

לעומתו גדעון גולדנברג במאמר על "השוכן החלק והשורש העברי"¹⁵ אומר: "אם נמצא אלסאכן אלליין ב-كتاب التوطية של המדקדק השומרונים בן המאה ה-12 אבו אסחק אברהים אבן פרג' אבן מארות', הרי זה אות לכך, שתורת חיוג' הגיעה עד אליו". מהאמור לעיל עולות שתי דעות שאינן בדיוק מנוגדות בסוגיית ההיכרות של המדקדק אבו אסחק בן אברהים עם המושג סאכן לין של רבי יהודה חיוג'. בן-חיים אומר שאכן הוא השתמש באותו מושג, אך חוץ ממקרה אחד, לטענתו, אין הכוונה לאותו מובן של חיוג'. על כן הוא מתרגם את המונח במילים הגזורות מהשורש רכ"ך, כשהכוונה היא ל"ריכוך של התנועה", כגון אות רכה, מתרככת, רכה וכד'. לעומתו גולדנברג אומר שעצם העובדה שהמושג הגיע אליו והוא משתמש בו אומרת שתורתו של חיוג' הייתה מוכרת למחבר, וכך גם המושג נח נעלם / סאכן לין היה מוכר לו.

4. המושג סאכן לין בתורתו הלשונית של חיוג'

בטרם אבחן את הטענות של בן-חיים ושל גולדנברג אציג את המושג אלסאכן אלליין בתורתו הדקדוקית של חיוג'.

13. להלן מספרי העמודים והשורות של היקרויות המושג: 13, 21; 71, 6, 8, 75; 6, 7, 12, 13, 20; 77, 2; 85, 6; 99, 6; 101, 7; 103, 1. חאגי' (ספר המסלול, עמ' 77) גורס 13 היקרויות.
14. בן-חיים, עואג"ש, א, עמ' 12 הערה 5, 74 הערה 3, 75 הערה 5, 76 הערה 7, 84 הערה 4, 100 הערה 9, 102 הערה 1.
15. גולדנברג, השוכן, עמ' 289.

החידוש החשוב שבזכותו הצליח חיוג' לתאר את ההכרלים בין צורת היסוד (צורת השלמים) לצורת ההיקש (הפועל העלול) הוא אלסאכן אלליין (הנח הנעלם). עיקר חידושו של חיוג' בזה שהוא עמד על משמעותו המיוחדת של המושג. משמעות זו באה לידי ביטוי במעמדן המיוחד של האותיות הנחות או"י (האות ה"א היא תחליף של האות אל"ף בסופי המילים)¹⁶ לגבי הכתיב החסר במקרא. חיוג' עמד על שני המימושים בהגייה שלהן תוך שהוא חושף ומסביר באופן שיטתי את ההתניות הפונטיות להתנהגותן, על כל היוצא מהן לעניין כמות התנועות והממד הכמותי של ההטעמה.¹⁷

לשיטתו של חיוג' לאותיות או"י שני מיני הגייה בעברית; כלומר הצורה הגרפית של האותיות מייצגת שני מימושי הגייה כדלקמן:¹⁸

אות כתובה והגויה – הגייתה של האות במקרה הזה יכולה להיות מלווה בתנועה, כגון אָמַר (בראשית ג 3), יָרַד, מָוֹת (תהלים סט 16), ויכולה שלא להיות מלווה בתנועה, כגון תִּאָטַר (תהלים סט 16), שָׁלוֹתִי, וַיִּדְבֹּר. בהגייה זו דין שלוש האותיות או"י כשאר האותיות בעברית. כאשר אותיות אלה הגויות ללא תנועה, כלומר בנחות, חיוג' קורא להן נח נראה (סאכן ט'אהר).

אות כתובה ואינה נהגית – במקרה זה האות יכולה להתממש בכתב ויכולה שלא להתממש, אך בשני המימושים אין היא הגויה, והגייתה נשמעת על פי התנועה הקודמת לה. דוגמאות: דָּוִד – היו"ד כתובה אך אינה הגויה; עוֹלָם – הווי"ו כתובה אך אינה הגויה; תִּאָמַר – האל"ף כתובה אך אינה הגויה; יָרַד (בראשית מב 38) – היו"ד השורשית אינה כתובה, והיא מהדהדת בצירי שנצמד ליו"ד המשקלית. למימושים אלה חיוג' קורא "סאכן כ'פיי, או סאכן כ'פיי ג'יר ט'אהר". שלוש אותיות אלה נקראות אותיות הנוח (חרוף אלליין), מפני שהן נחלשות עד כדי כך שאין שומעים אותן בקריאה, ונקראות אותיות המשך (חרוף אלמד), מפני שהן תוספת לאותיות השורש ובכך המילה מתארכת. מכאן חיוג' מגיע למסקנה, שהמילה בעברית פותחת אך ורק באות נעה ומסתיימת אך ורק באות נחה.¹⁹

אגב ההתבוננות של חיוג' בצורות המקרא ובעיקר בנדבך של הצורות העלולות הוא הגיע להכרה, שאותיות הרפיון הנאלמות בהגייה והחסרות בכתיבה מתקיימות בצורות החסרות באופן מופשט כמצב של א' או ו' או י'. בקיומן המופשט הן אינן תלויות אפוא בכתיב המקראי החסר, אבל הן שוות ערך לאותיות הרפיון הכתובות

16. חיזוק לקביעה זו אנו מוצאים במאמרו של סיון על הדיון של חיוג' בצורות של פועלי ל"א; ראה סיון, שורשי, עמ' 347–348, ובמיוחד הערה 11.
17. אלדר, אלסאכן, עמ' ג; הנ"ל, משנתו, עמ' 171–172; בסל, תורתו, עמ' 68–69; ותד, משנתו, עמ' 30.
18. על פי ותד, משנתו, עמ' 30–31.
19. ותד וסיון, שלושת, עמ' יז; טנא, השגה, עמ' כה.

ואינן נהגות. לאות הרפה הנחה שאינה הגויה על שלושת גילוייה (הכתוב, הנשמט והמתחלף) כיוון חיוג' את המונח המרכזי בתורתו הדקדוקית אלסאכן אלליין.²⁰ אם כן חשוב להדגיש כי מצד מהותו נתפס אלסאכן אלליין בעיני חיוג' כאות ולא כתנועה; ועם זאת תנועה שיש אחריה נח רפה מתממשת כתנועה ארוכה, משום שהעיצור הסוגר אותה הוא אפס פונטי אשר יש לו נפח ואין לו גוף: נפחו נשמע בהארכת התנועה.²¹ בנוסף על אריכות הנוספת לתנועה שלפניה מתבטא הנח הרפה בכיצוע למעשה עוד בשתי דרכים:

- א. בהטעמה (העיקרית או המשנית) של ההברה הבאה לפניו. (ההטעמה לפי חיוג' היא מושג כמותי).
- ב. בהכפלה של העיצור הבא אחריו (אנדגאם, הבלעה).

5. המקרים שבהם השתמש מחבר ספר המסלול במושג אלסאכן אלליין

להלן נציג את המקומות שבהם השתמש המדקדק אבי יצחק בן מארות' במושג אלסאכן אלליין לפי הקטגוריות שקבע חיוג'. אקביל לדברי חיוג' ואצביע על הנקודות החשובות לענייננו.

5.1 הפועל הקל

על הפועל הקל אומר המדקדק אבי יצחק בן מארות'

والفعل الخفيف ينقسم قسمين احدهما السالم والثاني المعتل والسالم هو ما سلمت
 احرفه الثلاثة ولم يعتل واحد منها والمعتل هو ما اعتل حرف من حروفه او اكثر
 من حرف واعتلال الحرف يكون اما ان ينحذف واما ان يتبدل بغيره واما بان يُلين
 واما بان يدغم (עואנ"ש, א, עמ' 71, שו' 4-6; ההדגשה שלי).

תרגומו: והפעל הקל מתחלק לשני חלקים, אחד מהם הוא השלם, והאחר העלול. השלם הוא פעל, ששלמות שלוש אותיותיו, ואין אף אחת מהן עלולה; והעלול הוא פעל, שאחת מאותיותיו או יותר אותיות הן עלולות. ועלילות האות ייתכן שתתבטא בהשמטה או בהמרה על ידי זולתה או בריכוך²² או בטמיעה (שם, עמ' 70, שו' 5-8).

20. יש הטוענים שהמונח לא היה מקובל בדקדוק הערבי. העובדה שהמדקדק הערבי אלמוברד (נפטר בשנת 898 לסה"ג) השתמש במונח ساكن לין בספרו "אלמוקתצ'ב" היא ראייה חותכת לכך שהמדקדקים הערביים הכירו את המונח ואף השתמשו בו. ראה אלמוברד, מוקתצ'ב, א, עמ' 37.
21. אלדר, אלסאכן, עמ' ג; ותד, משנתו, עמ' 30-31.
22. בן-חיים בחר לתרגם את המילה يَلين במילה העברית ריכוך. אני מציע לתרגמה במילה רפיון.

5.1.1 נחי עה"פ קל בינוני

קם + שם

فاما الفعل الخفيف المعتل العين فانه ان كان عينه يا او واو كان اسم الفاعل منه بصيغة الماضي وذلك ان اسم فاعل **קם** مثل **קם** واسم فاعל **מת** مثل **מת** وهما من ذوات الواو قال الله تعالى **او על פי שלושה עדים יומת המת** وكذلك اسم فاعל **שם** مثل **שם** واسם פاعל **שת** مثل **שת** وهما من ذوات اليا غير انه قد جا اسم فاعל الفعل الذي عينه واوا تظهر فيه عينه شاذًا نحو قوله **ואשה כי תהיה זוכה** وقد ينقلب عينه شاذًا ايضا اما يا او الفا اما ما اظهرت فيه اليا فكقوله **ויעמד בין המיתים ובין החיים** واما ما اظهرت فيه الالف فكقوله **חרמש בקאמה תחל לספר** ونظايرها (עואנ"ש, א, עמ' 55, שו' 2-9).

תרגומו: ומה שנוגע לפעל הקל, שהעיי"ן שלו עלולה, הרי אם העיי"ן שלו היא יו"ד או וי"ו – שם הפועל שלו הוא כצורת העבר, היינו ששם הפועל של קם הוא כמו קם, ושם הפועל של מת הוא כמו מת, והם מבעלי הוי"ו; אמר האלוהים יתעלה או על פי שלשה עדים יומת המת (דב' יז ו, נ"ש). וכך גם שם הפועל של שם הוא כמו שם, ושם הפועל של שת הוא כמו שת, והם מבעלי הוי"ד. אלא ששם הפועל של פעל, שהעיי"ן שלו היא וי"ו, מתגלה לפעמים באופן יוצא מן הכלל העיי"ן שלו, כגון מאמרו ואשה כי תהיה זוןבה (ויק' טו יט, נ"ש). ויקרה שהעיי"ן שלו תיהפך, גם כן באופן יוצא מן הכלל, ליו"ד או לאל"ף. מה שנוגע להתגלות הוי"ד הרי זה כמאמרו ויעמד בין המיתים ובין החיים (במד' יז יג, נ"ש). ומה שנוגע להתגלות האל"ף הרי זה כמאמרו חרמש בקאמה תחל לספר (דב' טז ט, נ"ש) וכיוצא באלה (שם, עמ' 54, שו' 2-12).

חיוג'

אעלם אנה אדא אראדו אלעבראניון פעלא מאצ'יא כ'פיפא או צפה מן אלאפעאל אתי עינהא חרף לין אסכנו אלעין וג'עלוהא אלפא לינה פי ג'ל כלאמהם עלי גיר אלאצל ואסקטוהא מן אלפט' אסתכ'פאפא פלא תכתב אלא עלי אלשאד' אלגריב פקאלו וְהָיָה כִּי קָם הפלשתי רַבִּים קָמוּ עָלַי בין אלקוף ואלמים סאכן לין הו עין אלפעל ואצלה קַים לאנה מן קַים את דְבַרִּי הפּוֹרִים הָאֵלֶּה לְקַיִם אֶת יְמֵי הפּוֹרִים וקד כתב הדא אלסאכן אלדי הו עין אלפעל עלי אלנאדר פי וְקָאם שָׁאוֹן בְּעַמְיָהּ וכדלק צָדוּ צְעֵדֵינוּ צוֹד צְדוֹנֵי אלסאכן אלדי בין אלצאד ובין אלדאל פי אללפט' הו עין אלפעל ואלאצל צָיִדוּ צִידוֹנֵי לאנה מן צִיד לרבים צִידִים (ותד וסיון, שלושת, עמ' 97, שו' 7-14). תרגומו: דע כי כאשר רצו העבריים ליצור פועל קל בעבר או שם תואר מהפעלים אשר העיי"ן שלהם היא אות רפה, הניחו את העיי"ן [מתנועתה] והפכו אותה לאל"ף רפה ברוב הדיבור בניגוד לתבנית היסוד, והשמיטו אותה מהכתיב כדי

להקל, ואין היא נכתבת אלא במקרים חריגים יוצא דופן. כך אמרו: והיה כי קם הפלשתי (שמ"א יז, מח); זדים קמו-עלי (תה' פו, יד) – בין הקו"ף והמ"ם יש נח נעלם שהוא עי"ן הפועל, ותבנית היסוד היא קָיָם, כי הוא נגזר מ-קָיָם דברי הפרים האלה (אס' ט, לב); לָקִים את-ימי הפרים (אס' ט, לא). לעתים נדירות כתבו את הנח הזה שהוא עי"ן הפועל ב-יָקָאם שָאון בעמ"ק (הו' י, יד), וכן צָדוּ צָעְדֵינוּ (איכה ד, יח); צוֹד צָדוֹנִי (שם, ג, נב) – הנח שנמצא בהגייה בין הצד"י והדל"ת הוא עי"ן הפועל, ותבנית היסוד היא צָיְדוּ, צָיְדוֹ, צָיְדוֹנִי, שכן הוא נגזר מ-צָיְדוּ, לרבים צָיְדִים (יר' טז, טז) (שם, עמ' 96, שו' 6–17).

המדקדק אבי יצחק בן מארות' התייחס לצורות שם הפועל (הבינוני) של הבניין הקל באומרו: צורת שם הפועל של בניין קל אשר עינו היא יו"ד או וי"ו היא כצורת העבר שלו. צורת שם הפועל של קם [qām] היא קם [qām] וצורת שם הפועל של מת [mat] (כשהיא בהברה פתוחה היא wmēta וְמֵתָה) היא מת [mæt]. וככתוב "או על פי שלשה עדים יומת המת" (דברים יז 6 נ"ש): [ammæt]. וכן שם הפועל שם [šām] כמו שם [šām] /שם (עואנ"ש, ד, עמ' 270: כידוע, בהגייה השומרונים ההגה ש' נהגה ש) ושם הפועל שת [šāt] כמו שת [šāt] (שם, עמ' 281). באופן חריג, המעיד על הכלל כנראה, תופיע עה"פ כתובה ולא הגויה, כמו "ואישה כי תהיה זוכה" (ויקרא טו 19 נ"ש, יָבָה נ"מ): [zābā]. עה"פ וי"ו נהפכת ליו"ד או אל"ף, ולעיתים אותיות אלה מופיעות באופן חריג כתובות ולא הגויות:

יו"ד נראית בכתב – "ויעמוד בין המיתים ובין החיים" (במדבר יז 13 נ"ש; נ"מ הַמִּיתִים)

אל"ף נראית בכתב – "חרמש בקאמה תחל לספר" (דברים טז 9 נ"ש; נ"מ בַּקָּמָה) = [baqqā'ēma] = baqqā'ēma (עואנ"ש, ד, עמ' 245).

מהדוגמות עולה, שתהליכים מקבילים ודומים בשימוש כמושג אלסאכן אלליין מצויים בתורותיהם של שני המדקדקים. לא רק זו אלא זו, כפי שחיוג' הסתמך על צורת החריג כדי להעיד על הכלל כך גם המדקדק אבי יצחק הסתמך על צורת החריג כדי להעיד על הכלל.

5.1.2 נחי פה"פ

5.1.2.1 נחי פה"פ אל"ף – בניין קל

والمعتل الفا ثلثة اقسام احدها ما فاوه الف والثاني ما فاوه ها والثالث ما فاوه يا وليس يكون فعل خفيف فاوه واو.
 اما ما فاوه الف فممثل אמר מאד²³ وذلك كقوله אשר אמר יה' אתו אתן לכם فاما

23. נראה שזוהי טעות סופר, וצריך להיות "אדם" תחת "מאד".

مستقبله ففيه وجهان احدهما ان يلين وينضم²⁴ مع حرف الاستقبال نحو 'יאמר יאכל
 קְוֹלֵה ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור والثاني ان تسكن ولا تليן نحو 'יאפד יאבד
 קְוֹלֵה ויאפד לו בו (עואנ"ש, א, 75, שו' 3-8; ההדגשה שלי).

ותרגומו: ועלול הפ"א (כולל) שלושה חלקים: האחד הוא פעל, אשר הפ"א
 שלו היא אל"ף, השני הוא פעל, שהפ"א שלו היא ה"א, והשלישי הוא פעל,
 שהפ"א שלו היא יו"ד; ואין פעל קל, שהפ"א שלו היא וי"ו.

ומה שנוגע לפעל, שהפ"א שלו היא אל"ף, הרי זה כמו אמר, מאד, וזהו כמאמרו
 יתעלה אשר אמר ה' אתו אתן לכם (במד' י כט). ומה שנוגע לעתיד שלו הרי
 יש בו שני פנים: אחד מהם הוא שהאל"ף מתרככת ומתחברת אל האות של
 זמן העתיד, כגון יאמר, יאכל, כמאמרו ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור (בר'
 א ג), והאחר הוא שהאל"ף נהפכת לנחה ואינה מתרככת, כגון יאפד, יאבד,
 כמאמרו ויאפד לו בו (ויק' ח ז) (עואנ"ש, א, עמ' 74, שו' 3-11).

הווה אומר פעלים שהפ"א שלהם היא א' נוהגים בעתיד בשני אופנים:
 האחד, פה"פ אל"ף רפה ונאלמת ונשמעת על פי תנועת הקובוץ של מוספיות
 העתיד. כך הוא הפועל אמר, כגון "אשר אמר יה' אתו אתן לכם" (במדבר י 29).
 ובעתיד יאמר, יאכל, ככתוב: "ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור" (בראשית א 3) =
 wyā' ūmer (בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' 202 הערה 1; ואילו בעמ' 74 הערה 3 ההגייה
 היא yā' ūkel [yā' ömer] | בעואנ"ש ד, עמ' 26, התעתיק הוא (wyā' ūmər).
 השני, פה"פ אל"ף נחה אך אינה נאלמת, כגון יאפד, יאבד, ככתוב "ויאפד לו
 בו" (ויקרא ח 7). אבד – "אשר תאבד ממנו ומצאתה" (דברים כב 3) =
 'tābbad (עואנ"ש, א, עמ' 74 הערה 3), tābbād (עואנ"ש, ה, עמ' 102, 2.3.88), וכנראה בזמנו
 של המחבר ההגייה הייתה *ta'bad'.

5.1.2.2 נחי פה"פ ה"א

واما القسم الثاني من المعتل الفا وهو الذي فاوه ها فمثل הלך הפך قال الله تعالى
 אשר הפך יהוה באפו ובחמתו ومستقبله فيه وجهان احدهما ان يسكن فاوه ولا
 يلين كقولك 'יהפך יהרג قال الله تعالى 'ויהפך יהוה רוח חזק מאד والثاني ان تسكن
 فاوه وتלין فتتحذف نحو 'ילך יחל קְוֹלֵה גם טפכם ילך עמכם (עואנ"ש, א, עמ'
 75, שו' 11-14; ההדגשה שלי).

תרגומו: אשר לחלק השני של הפעל עלול הפ"א, זה שהפ"א שלו היא ה"א,
 הריהו כגון הלך, הפך; אמר האלוהים יתעלה אשר הפך ה' באפו ובחמתו
 (דב' כט כב). והעתיד שלו יש בו שני פנים: אחד מהם הוא, שהפ"א שלו
 היא נחה ואינה מתרככת [נאלמת], כגון יהפך, יהרג; אמר האלוהים יתעלה

24. בקיצור המסלול כתוב ותלינהا بالضم (=היאלמותה בצירוף קיבוץ; עואנ"ש, א, עמ' 203, שו' 3).

ויהפך ה' רוח ים חזק מאד (שמ' י ט). והאחר הוא, שהפ"א שלו נחה מרוככת [נאלמת] ונשמטת, כגון ילך, יחל, כמאמרו גם טפכם ילך עמכם (שמ' י כד) (שם, עמ' 74, שו' 15–20).

פעלים שפה"פ שלהם היא האות ה"א נוטים בעתיד של בניין קל בשני אופנים: האחד – פה"פ ה"א נחה אך אינה נאלמת. למשל, בפסוק "ויהפך ה' רוח ים חזק מאוד" (שמות י 19) נהגה יהפך בזמנו של המחבר ככל הנראה *ya' fak. וכן יהרג הגייתו *ya' rag.²⁵

והשני – פה"פ נחה, נאלמת ונשמטת מהכתב. למשל, בפסוק "גם טפכם ילך עמכם" (שמות י 24) נהגה ילך yalak; ואילו יחל נהגה el ya' (המחבר תופס אותו הֶחָל, כאילו השורש הח"ל).²⁶

בימינו אצל השומרונים אין הברל בהגייה בין שני האופנים, וזאת בשל איפוס הגרוניות. על כן יהפך, יהרג הגויים היום yarak ya',²⁷

5.1.2.3 נחי פה"פ יו"ד

ואما القسم الثالث من المعتل الفا وهو الذي فاوه يا فمثل **ישב** ירד כפולה מפני אשר ירד יה' עליו **באש** ואما مستقبله ففيه اربعة اوجه احدهما ان **تلين** وتسكن فيحذف كقولك في مستقبل يرد يرد وفي مستقبل يلد يلد قال الله تعالى **כי ביום השלישי ירד יהוה לעיני כל העם אל הר סיני** والثاني ان **تسكن** ولا **تلين** كما تقول في مستقبل **ירש יירש** وفي مستقبل **ישן יישן** כפולה تعالى **ויירש זרעך את שער איביו** والثالث ان **ينبدل** واوا كقولك في مستقبل **יכל יוכל** وفي مستقبل **יפד יופד** قال الله تعالى **לא תוכל להתעלם** والرابع ان **يدغم** في عين الفعل كقولك في مستقبل **יצא יצא** وفي مستقبل **ישב** **ישב** כפולה تعالى **ויצא משה ואלעזר הכהן** وذلك ان اليا مع كونها حرف علة على ما ذكرنا هي حرف ادغام على ما نبين في ذكرنا احرف الادغام (עואנ"ש, א, עמ' 75, שו' 19–20, 77, שו' 1–7; ההדגשה שלי).

תרגומו: ומה שנוגע לחלק השלישי של הפעל עלול הפ"א, זה שהפ"א שלו היא יו"ד, הריהו כגון **ישב**, ירד, כמאמרו מפני אשר ירד ה' עליו **באש** (שמ' יט יח). העתיד שלו ארבעה פנים יש בו: אחד מהם הוא שהיא מתרככת [נאלמת], נעשית נחה ונשמטת, כגון בעתיד של ירד: [ירד]. ובעתיד של ילד: [ילד]; אמר האלוהים יתעלה כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם אל הר סיני (שמ' יט יא) [נ"ש, ואילו נ"מ על הר סיני]. השני הוא שהיא נחה ואינה מתרככת [נאלמת], כפי שאתה אומר בעתיד של **ירש**: **ירש**, ושל **ישן**: **ישן**,

25. ראה בן־חיים, עואנ"ש, א, עמ' 74 הערה 5.

26. שם.

27. בן־חיים, עואנ"ש, ד, הערכים הפך, הרג.

כמאמרו יתעלה ויירש זרעך את איביו (בר' כב יז נ"ש וואילו נ"מ "וירש זרעך את שער איביו"). השלישי הוא שהיא מומרת בו"ו, כגון בעתיד של יכל: יוכל, ובעתיד של יפד: יופד; אמר האלוהים יתעלה לא תוכל להתעלם (רב' כב ג). הרביעי הוא שהיא נטמעת בעי"ן הפעל, כגון בעתיד של יצא: יצא, ובעתיד של ישב: ישב, כמאמרו יתעלה ויצא משה ואלעזר הכהן (במד' לא יג נ"ש וואילו נ"מ "ויצאו"). וסיבת הדבר הזה היא, מפני שהיו"ד עם היותה אות עלולה, כפי שהזכרנו, היא אות שנטמעת, כפי שנבאר בשעת דיוננו באותיות הנטמעות (שם, עמ' 74, שו' 25–26, 76, שו' 1–11).

לנחי פה"פ יו"ד ארבעה אופנים של נטייה בעתיד, ואלה הם:

- א. פה"פ יו"ד נחה, נאלמת ונשמטת מהכתב. כך הדבר בנטיית העתיד של הפעלים: ירד – עבר *yārād*, עתיד *yērād*; ילך – עבר *ālāk*, עתיד *yēlāk*.
- ב. פה"פ יו"ד נחה ואינה נאלמת. כך הוא הדבר בנטיית העתיד של הפעלים: ירש – עבר *yārāš*, עתיד *yīrāš*, ונראה שבזמנו *yīyrāš*; ישן – עבר *yāšān*, עתיד *yīšān*, ונראה שבזמנו *yīyšān*.
- ג. פה"פ יו"ד מוחלפת בווי"ו. כך הדבר בנטיית העתיד של הפועל יכל – עבר *yākāl*, עתיד *yūkāl*.
- ד. פה"פ יו"ד נבלעת בעה"פ. כך הדבר בנטיית העתיד של הפעלים: יצא – עבר *yāšā*, עתיד *yīššā*; ישב – עבר *yāšāb*, עתיד *yīššāb*.

5.2 נח נעלם בפועל הכבד

اعلم ان الفعل الثقيل هو الفعل الذي يزيد على ثلاثة احرف لانا قد قلنا قبيل ان الفعل الثلاثي يسما خفيفا وتقول من هاهنا ان الفعل الذي تزيد حروفه على الثلاثة يسما ثقيلًا وهذا الفعل ينقسم قسمين احدهما ما كان من ثلاثة احرف غير ان فيه تعويض عن حرف رابع والثاني ما كانت حروفه اكثر من ثلاثة واما القسم الاول من هذين القسمين فانه ينقسم الى قسمين احدهما ما كان بين فايه وعينه ساكنين وهو ان تكون فاوه مفتوحا فتحة كبرى وعينه مفتوحا فتحة صغرى مثل **اَسَف** **كَفَر** ويسمى المحذوف العين (עואנ"ש, א, עמ' 85, שו' 2–7; ההדגשה שלי).

תרגומו: דע כי הפעל הכבד הוא פעל, שיש בו יותר משלוש אותיות, שכן כבד אמרנו לפני כן, שהפועל השלשי נקרא קל, ומכאן תאמר שהפעל, שיש בו יותר משלוש אותיות, קרוי כבד. ופעל זה נחלק לשני חלקים; אחד מהם הוא פעל בעל שלוש אותיות, אלא שיש בו תשלום אות רביעית, והאחר הוא פעל, שאותיותיו מרובות משלוש. מה שנוגע לחלק הראשון מאותם שני החלקים הריהו נחלק לשני חלקים. אחד מהם הוא פעל, שיש בין הפ"א והעי"ן שלו אות נחה מרוככת (נח נעלם), היינו הפ"א שלו פתוחה בפתח גדול, והעי"ן

שלו פתוחה בפתח קטן, כגון אסף, כפר, ונקרא הוא חסר (דגשות) העי"ן (שם, עמ' 84, שו' 2–9).

לדידו של המדקדק, אבי יצחק בן מארות', הפועל מתחלק לפועל קל שיש בו שלושה עיצורים ולפועל כבד שיש בו יותר משלושה עיצורים. הפועל הכבד עצמו מתחלק לשני חלקים: האחד פועל שלשי שיש בו פיצוי לעיצור הרביעי, והשני פועל שעיצוריו הם ארבעה. והאחד עצמו מתחלק לשני סוגים:

- א. פועל אשר בין פה"פ שלו ועה"פ יש נח נעלם. פה"פ שלו תהיה מונעת בפתח גדול ועה"פ בפתח קטן, כגון הפעלים אסף, כפר. הוא מכונה גם חסר העי"ן. בן-חיים כינה אותו פיעל ב; ²⁸ מורג קרא לו פֶּעֵל = פועל, ²⁹ והוא בערבית فاعל. וכך הוא נהגה: אסף עבר – āsef, וכימינו āsəf. למעשה ההבדל בינו ובין הקל הרגיל הוא בתנועת עה"פ: fāqād – כפר עבר – kāfer, וכימינו kāfār.
- ב. פועל אשר עה"פ שלו דגושה בדגש חזק, כגון הפעלים דבר, גרש. הוא מכונה דגוש העי"ן.

5.3 הטעם כנח נעלם בשם הזוגי

אما جمع المذكر بزيادة يـ على الاسم المفرد نحو قولك لعבדים وאלפים واما تثنيته فعلى ضربين أحدهما ان نقرن بلفظ الجمع لفظ تثنية المذكر وهي شנים نحو قولك شني لعבדים واما بزيادة ساكنين بين يا الجمع وبين ما قبلها نحو אלפים (עואנ"ש, א, עמ' 13, שו' 19–21; ההדגשה שלי).

תרגומו: ומה שנוגע לריבוי הזכר הריהו בתוספת יים לשם ביחיד, כגון עבדים, אלפים. מה שנוגע לזוגי שלו הרי יש בו שני סוגים: האחד הוא, שלשם בריבוי נצרף מלת הזוגי בזכר, היינו שנים, כגון: שני עבדים, או שנוספת אות נחה רכה בין יו"ד הריבוי ובין מה שלפניה, כגון אלפים (שם, עמ' 12, שו' 28–31).

שמות בלתי מיודעים ומיודעים בה"א יש להם צורות ריבוי וזוגי. ריבוי זכר בתוספת יים לשם ביחיד, כגון עבדים ואלפים. והזוגי בשני אופנים: האחד – להסמיך לצורת הריבוי את מילת הזוגי בזכר שניים, כגון "שני עבדים"; השני – תוספת נח נעלם בין יו"ד הרבים ובין העיצור שלפניה, כגון "אלפים". כלומר הנח הנעלם הוא הטעם מעל לתנועה שלפני יו"ד הרבים. מקבילתה של התנועה שלפני יו"ד הרבים בערבית היא [ā], כלומר תנועת פתח עם א' נחה, כגון ألف, ألفان, ألاف.

ההגייה היא: יחיד – אלף ālaf, רבים – ālāfem, זוגי – ālāfā'em (בתעתיק בן-חיים, עואנ"ש, ד, כגון במדבר ד 36, הזוגי הוא ālāfem, ככימינו).

28. בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 83, ס' 2.1.3.7.

29. מורג, פעל, עמ' 93–97; הג"ל, מסורת, עמ' 95–96.

6. סיכום ומסקנות

מן הסקירה שלעיל אנו יכולים לומר בוודאות, שהמדקדק אבי יצחק בן מארות' הכיר את תורתו הדקדוקית של חיוג' והכיר את המונח סאכן לין, שעומד ביסוד התורה של חיוג'. הוא השתמש בו בשלוש הקטגוריות העיקריות שחיוג' נקט: כאות נחה רפה, כאות נבלעת וכהארכה של הטעם.

המדקדק אבי יצחק לא בנה את ספרו כדרכו של חיוג' ולא סקר את הפעלים בכל גזרה וגזרה, ואף לא ניסה לטעון נגד אחרים או נגד קודמיו. לכן דבריו אינם מפורטים, אלא קצרים ומתמצתים. הבדל זה מתבטא גם בשימוש במושג הנח הנעלם. מכאן רק מהתבוננות מעמיקה בצורות שהזכיר ניתן לעמוד על כוונתו של המחבר. אני מסיק שאבי יצחק הכיר את תורתו של חיוג' ואת המושג העיקרי שלה, הנח הנעלם / הנח הרפה, ויש להניח שהוא הכיר את כתביהם של המדקדקים הערביים והושפע מהם, ויישם את תורתם בדרכו הוא.

קיצורים

אלדר, אלסאכן = א' אלדר, "גלגולו של מושג 'אלסאכן אללין' ('הנח הנעלם') מספרד לארץ ישראל", *Miscelanea de Estudios Arabes y Hebraicos* 33, 2 (1984), עמ' א-ט

אלדר, משנתו = א' אלדר, "משנתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג' הספרדי", לשוננו נד (תש"ז), עמ' 169-181

אלמוברד, מוקתצ'ב = מוחמד בן יזיד אלמוברד, אלמוקתצ'ב, מהדורת מוחמד עבד אלח'אלק עצי'מה, בירות 1963

בסל, תורתו = נ' בסל, תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, 1992

בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז

גולדנברג, השוכן = ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו מד (תש"ם), עמ' 281-292

ותד, משנתו = ע' ותד, משנתו הלשונית של ר"י חיוג' מבעד למונחיו במקורם הערבי ובתרגומם העברי, חיפה 1994

ותד וסיון, שלושת = ע' ותד וד' סיון, שלושת חיבורי הדקדוק של ר' יהודה חיוג' במקורם הערבי ובתרגומם לעברית חדשה, באר שבע תשע"ב

חאג'י, היהודים השומרונים = نهاد حاجي, "طائفة اليهود السامريين", *لارك للفلسفة واللسانيات والعلوم الاجتماعية*, العدد الثاني عشر، السنة الخامسة، جامعة واسط،

العراق 2013 [“עדת היהודים השומרונים”, לארכ 12 (שנה חמישית, אוניברסיטת ואסט, עיראק 2013), עמ' 309–331].

חאג'י, ניהד חסאן חאג'י, *Kitab al-Tawtiya fi nahu al-luga = ספר המסלול*
al-ibraniyya as-Samiriyya de Abu Ishaq Ibrahim b. Farag b. Marut
as-Samiri, Introducció, Estudio y Edició, Granada 2013

טנא, השגה = ד' טנא, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח, השלים וערך א' ממז, ירושלים תשס"ו

מורג, מסורת = ש' מורג, “המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות”, בתוך הנ”ל (עורך), מסורות לשון ומלים עבריות בלשון הדיבור של קהילות ישראל, ירושלים תשמ”ג, עמ' 80–119 (= א”ש רוזנטל [עורך], פרקים: ספר

השנה של מכון שוקן, כרך ב, ירושלים תשכ”ט–תש”ל, עמ' 105–144)

מורג, פֶּעַל = ש' מורג, “בניין פעל ובניין נתפעל”, בתוך מ' בר־אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז”ל, חלק א, ירושלים תשל”ב, עמ' 93–101 (= תרביץ כז

[תשי”ח], עמ' 349–356)

נויה, אבו אסחק = S. Noja, “Abū Ishāq Ibrāhīm al-muṣannif”, in A.D. Crown, =
R. Pummer & A. Tal (eds.), *A Companion to Samaritan Studies*,
Tübingen 1993, pp. 6–7

סיון, שורשי = ד' סיון, “שורשי ל”א בכתבי יהודה חיוג”, בתוך ד' סיון, ד' טלשיר וח' כהן (עורכים), צפנת פענח: מחקרי לשון מוגשים לאלישע קימרון במלאות לו שישים וחמש שנה, באר שבע תשס”ט, עמ' 347–359

עואנ”ש = עברית וארמית נוסח שומרון

שחאדה, תרגום = ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, א–ג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1977